

Mathias Freise

Báseň Jana Nerudy Dědova mísa v literárním kontextu

Ve vědecké literatuře se vedou diskuse o některých literárních textech, které pravděpodobně posloužily Janu Nerudovi jako předloha k jeho známé básni *Dědova mísa* (Knihy veršů). Podle Veitze (cit. dle Wenzl 1913: 12) je nejstarším známým literárním zpracováním tohoto námětu starofrancouzská povídka *La Housse partie*. Podle Wenzla (1913) vychází Jan Neruda z verze *Kalender für Zeit und Ewigkeit*, ročník 2 (1843), resp. z jejího českého překladu z roku 1848. Zubr (1939) dokazuje, že tato látka byla převzata z díla H. J. Karlíka *Praktische Grammatik zur leichten und schnellen Erlernung der böhmischen Sprache zum Gebrauche für Deutsche* (1855). Nejblíže Nerudovu podání je však písnička z moravského Kravařska *Wiedervergeltung durch böserzogene Kinder* z Erk-Böhmovy sbírky *Deutscher Liederhort* (Wien-Hamburg 1817, později Mannheim 1934-37), o které se zmiňuje Šebesta (1918).

Nikdo si ale dosud nepovšiml velké podobnosti fabule Nerudovy narativní básně s pohádkou (č.78) ze sbírky bratří Grimmů *Der alte Großvater und der Enkel*. O to více je to zarážející, že Kalendářní povídka A. Stolze je přesnou reprodukcí jejího znění (nebo její bezprostřední předlohy z paměti Jung-Stillingse (1778, *Jünglingsjahre*, *Sämtl. Schriften*, sv.1: 103a, d), znění, které mělo jistě širší čtenářskou obec než *Kalender für Zeit und Ewigkeit*. Předpoklad, že Neruda převzal tento námět od bratří Grimmů, a ne ze sborníku písní z moravského Kravařska, není ale bezvýhradně pravděpodobnější. Jak J.Boltes ve svém rozsáhlém výzkumu pramenů Grimmových pohádek dokládá, Nerudou zpracovaná látka se po staletí traduje v celé indoevropské kulturní oblasti. V tomto kontextu se jeví verze, kterou objevil Veitz, pouze jako náhodný nálezy v nepřeberném množství podání. Příběh o korytku najdeme např. v německé kultuře u N.Floruse: *„Erinnerung vom Ampt der Kinder gegen ihre Eltern“* (1579), od 13.století v exemplech latinských kázání nebo v polské verzi z Haliče a Horního Slezska. Českou variantu Bolte neuvádí (1836: 127n.).

Vzhledem k takovému množství podání nelze určit přímý intertextuální vztah básně k jinému literárnímu textu, tj. není možné zjistit, zda básně

obsahuje narážku na určitou předlohu, která je čtenáři známa, a implicitně vybízí oba texty srovnat. Nerudova básnická verze se však odlišuje ode všech známých zpracování této látky ve třech bodech:

1. Význam mravního ponaučení je omezen.

2. Postava snahy, která má ve všech předcházejících verzích důležitou funkci pro syžetovou výstavbu, je vynechána.

3. Poetické zpracování látky odhaluje smyslové potenciály, které zdaleka přesahují implikace vyprávěného děje.

O všech těchto třech aspektech se zmiňuje Šebesta, aniž by je dále rozváděl. Úkolem této studie je tyto aspekty rozpracovat a ukázat, jak se stane - při krajně ekonomickém použití literárních prostředků - z morálního kázání, z rodinné ságy, resp. z lidové moudrosti stejně tak rafinované hluboce umělecké dílo.

Předchozí zpracování této látky vycházejí z morálního poselství čtvrtého božího přikázání. Proto také můžeme nalézt tolik obněn v latinských kázáních.¹ „Cti otce svého i matku svou, aby se prodloužily dnové tvoji a aby dobře bylo tobě na zemi“. Na rozdíl od ostatních devíti přikázání obsahuje již samotný text čtvrtého přikázání pragmatické zdůvodnění své prospěšnosti, bezprostředně pochopitelné i utilitaristickému myšlení. Proto se zde morální ponaučení shoduje s tím, co můžeme nazvat „lidovou moudrostí“. To je jistě jeden z důvodů, proč se tato látka těší tak mimořádné oblibě. Rodiče nedbají etického požadavku respektovat důstojnost i slabého a „neužitečného“ člověka (děd rozbije hliněnou misku, tzn. že „poškodí“ rodinu). K jejich „obrácení“ však není třeba nově probuzeného mravního vědomí, ale pragmatického náhledu, že jim hrozí totéž co dědovi.

Ponaučení se takto stává přesvědčujícím, morální poselství však zároveň dvojsmyslným: příčinou slz a změněného chování rodičů vůči dědovi by mohla být pouze snaha, aby se dítěti, slepě napodobujícímu dospělé, vrylo do paměti jednání, které bude prospěšné jejich vlastní budoucnosti. „Za zády“ morální intence tohoto příběhu tak poukazuje interference kázání a lidové moudrosti na to, že pravá etika musí být nezávislá na jakémkoli pragmatickém ospravedlnění.

Neruda neponechává, jak míní Wenzl (1913: 14), výchovný záměr této látky zcela stranou. Řádky „dědek shrben pláče, zvadlé ruce syn mu zulíbá“ mají jasnou morální tendenci. Tato tendence je však dokonale umělecky ztvárněna. Zůstává pouze ideologickým materiálem básně

1 Brentanova varianta v Des Knaben Wunderhorn (1808) se např. jmenuje Das vierte Gebot.

- mravnost není onou odpovědí, která řeší zápletku, ale jedním z mnoha faktorů, které řídí dění.

Srovnáme-li Nerudovo zpracování této látky s předcházejícími verzemi, povšimneme si nejprve jejího zkrácení, na které již upozornil Wenzl, to znamená „zhuštění“ syžetu na dva obrazy a jeden dialog. Funkcionální prvky syžetu tedy již na sebe chronologicky nenavazují, ale probíhají simultánně.² Takto dochází k zesílení jejich účinku. Současně se však modifikuje jejich smysl.

Všem předcházejícím textům je společná obligatorní postava snachy. Vedle kázání a lidové moudrosti obsahují tedy i zárodek rodinné ságy. Je to právě snacha, která dává pokaždé podnět k ponížení děda, svého tchána. Její muž, který se jí podřizuje, se - jak právem podotýká Šebesta - stává „slabochem, kterého k žalostnému zapomenutí poštvě jeho žena“ (1918: 32). Snacha však neslouží pouze charakterizaci muže. Její role dokumentuje hlubokou nedůvěru „rodinného klanu“ vůči cizímu elementu, který mimovolně vnikl do rodiny sňatkem. Ve všech těchto syžetech se dá zlo vymezit a „zloduch“ pojmenovat. Neruda nevypouští tudíž snachu pouze „z dramatických ohledů“ (Wenzl 1913: 15); lépe řečeno: ať již Neruda vynechal snachu z jakýchkoliv důvodů, účinek tohoto postupu je nejen kompoziční, ale modifikuje rozhodujícím způsobem smysl příběhu. Na rodové linii, která je tak zúžena výhradně na mužské pokolení, se projevuje v čisté podobě vztah mezi generacemi a naznačený konflikt je nevyhnutelný i bez vnějších příčin. Zde není zvenčí rušena žádná vnitřní harmonie. Syžetová výstavba se již nezakládá na překročení hranic, nýbrž má cirkulární charakter (Lotman).

Zcela analogicky s verzí bratří Grimmů ztvárňuje zato Neruda důsledek vnukova mnohoznačného „neporozumění“. V pohádce nazývá vnuk „misku“ *korytkem* a odhaluje tak ponížení děda, způsobené tím, že je vyloučen ze společenství u stolu a nesmí používat společného nádobí. To ho staví na úroveň nečistého dobytka. U Nerudy nacházíme odpovídající výraz *koryto*, v nadpise je však použito eufemismu *mísa*. Také hodnotné nádobí, které děd rozbil, a méněcenná dřevěná nádoba na jídlo jsou spojeny příbuznými pojmy *nádoba/nádobí*. Má toto zobrazení ukázat, jak je dědovo

2 Báseň takto získává charakter „epického obrazu“, který připomíná malby jako Die Eltern des Künstlers Ph. O. Rungese nebo narativní obrazy nizozemského žánrového malířství. Tento efekt básně se nicméně liší od radikálního řešení prostoru narativních textů secese („Spatial form“). Nacházíme se v hraničním pásmu mezi narativním a výtvarným uměním, prostorová perspektiva je „kinetická“.

ponížení jazykově zastíráno? **Výstavba** básně v každém případě zdůrazňuje nemilosrdné vyhoštění děda: formální vztah rýmové dvojice *koryto/rozbito* (stejně postavení, asonance, stejný rytmus) poukazuje na její kauzální vztah - ze slova *rozbito* vyplývá nevyhnutelně *koryto*.

Další analogii mezi pohádkovou verzí bratří Grimmů a Nerudovou básní můžeme vidět v tom, že děd sedí v obou případech u kamen. Zatímco v pohádce je sem ale vyhnán, ohřívá si v básni u ohně v kamnech ruce. Pohádková verze nabízí **jednu** variantu funkcionálního prvku syžetu „místa vyhoštění“ (jednu z mnoha, neboť tento prvek je v různých verzích látky značně proměněný). Volba právě tohoto místa se zdá být realisticky motivována. Děd se má zdržovat pokud možno co nejdále (v koutě) a nemá být na očích (za kamny), protože pohled na něj vyvolává odpor. U Nerudy jsou však „kamna“ jako místo vyhoštění na základě jiných smyslových souvislostí nově determinována, a tím se stávají nezbytným prvkem syžetu. Na jedné straně nahrazují dědovi lidské teplo, kterého se mu od syna nedostává, až mu tento - poté co „nabyl vědomí“ - líbá právě ony ruce, které si předtím u ohně hřál. Na druhé straně v nich praská hořící dřevo. *Zvadlé* dědovy ruce a suché dřevo na otop jsou stejně tak sémanticky spojeny jako třísky, které odletují při práci jeho syna, a zhojbné dílo ohně. Smysl tohoto spojení pochopíme teprve tehdy, když se stane sémantická valence „dřeva“ a „ohně“ v básni celkově jasnější. Ze dřeva je nádoba, zhotovovaná pro děda, tam, kde se otec zaujatě zabývá výrobou této nádoby, odletují třísky. Děd je na cestě do „světa dřeva“. Metonymicky i metaforicky se stává dřevem: *zvadlé ruce* jsou jako vyschlé dřevo na otop, dřevěná mísa bude jeho budoucí nádobou na jídlo. Tato analogie je zdůrazněna poziční (vždy začátek verše - 9 resp. 11 - a začátek věty) a zvukovou vazbou mezi slovy *dřevo/ dědovi*. V sémantickém poli „dřeva“ je předně zřejmá opozice mezi otcem a dědem. Otec opracovává dřevo, děd si hřeje ruce a podobá se navíc opracovávanému materiálu. Sémantický vztah mezi rýmovou dvojicí *ruce sobě zahřívá/ z dřeva vyrývá* zdůrazňuje přitom protiklad pasivity a aktivity rukou a - společně s hláskovou podobností *V kamnech/zvadlé* - podobu mezi rukama a vyschlým dřevem.

Ale nejenom to. Tím, že báseň staví do popředí především lineární mužskou dědičnou posloupnost, stává se verzí starého tématu „tři životní období“. Dětství, věk dospělosti a stáří zde však nejsou tematizovány pouze schematicky třemi osobami různého věku. Jsou zároveň vizuálně charakterizovány činnostmi a na úrovni syžetu realizovány formou pohybu: bezcílné poskakování vnuka (*kolem skáče*), cílevědomá práce otce (*s prací pílí*) a „pasivní aktivita“ děda (*ruce sobě zahřívá*). Vzájemný vztah mezi činnostmi jednotlivých období života je navíc zvýrazněn sémantickou

vazbou rýmových dvojic: *dědek shrben pláče/ vnouče kolem skáče* (děl - vnuk) a *zahřívá/ vyrývá* (děl - otec).

Kromě toho reprezentují tyto postavy nejen staticky různá životní období. Každá z nich právě překračuje práh k další etapě života. Vnuk chce zaujmout místo, na kterém otec pracuje: „*Jauč mne to!*“ Jeho ruka se naučí to (ř. 14, jen proto je zde metonymicky použito ruky vnuka), co dělá ruka otce, co již nedělá třesoucí se, zvadlá a nečinná ruka děda. Otec zanechává sám na konci básně své práce (*kolo mlčí*) a přistupuje k dědovi u kamen. Toto gesto znázorňuje především projev láskyplné pozornosti vůči druhému člověku, ke které morální poselství básně vyzývá. Zároveň je ale také pohybem směrem „na výměnek“. Otec se svou činností a místem, na kterém se zdržuje, podobá dědovi. Zaujme jeho místo tak, jako syn zaujme otcovo. A děd? I ten stojí na prahu - na prahu smrti. Ne náhodou je pro něj vydlabávan dřevěný předmět - otec tesá dědovi rakev. Metonymicky a metaforicky je děd navíc vydán ohni, jako by v kamnech již hořely jeho zvadlé ruce.

Jednotlivá období života se tak stávají přechodnou zastávkou na cestě životem, po které se za sebou pohybuje děd, otec a vnuk. Jejich cesta vede od dětských her přes místo, na kterém pracuje syn, až k ohni, ve kterém shoří dřevo. Do popředí se tak dostává neúprosná důslednost, se kterou je každé generaci určena její role, která se dále předává generaci další. Otec se stane dědem, vnuk otcem.

Životní dráha je nejen fyzickou dráhou jednotlivých činností, ale také duševní dráhou jednotlivých stupňů reflexe. Vede také od dokonalé naivity tázajícího se dítěte přes přímočaré, nereflektované řemeslo otce až k stáří, ve kterém je reflexe nejen důsledkem nečinnosti, ale také nečinnost důsledkem reflexe: kdo pochopí, začne zpochybňovat vlastní řemeslo, tak jako syn v Nerudově básni. Ten překračuje práh duševní zralosti, který se nachází na začátku nového životního úseku. Děd pláče nad svou vlastní smrtí - výrobu dřevěného předmětu, který je pro něj určen, chápe správně jako odevzdání smrti. Právě v tom tkví syžetová funkce „úkonů prováděných na dědovi“ ve všech verzích tohoto příběhu. Explicitně je to vyjádřeno v jedné ukrajinské verzi (Afanasjev 2, 404, č.244). Zde je děd vezen přímo k hrobní jámě!

Zároveň je životní dráha také cestou neúprosného fyzického chátrání. přičemž stárnoucí člověk je vytlačován mladšími. Tento přírodní koloběh (srov. i kruhovou strukturu syžetu) je v Nerudově básni symbolizován točícím se kolem, jehož obrátky opracovávají dřevo, přesněji: kolem, které slouží k rozdrobení organických, rostlých těles (*třísky létají*). Koloběh života a přírody, koloběh růstu a pomíjení je onou *divnou písní* kola (ř.5). Závěr

básně, ve kterém se vnuk táže „Táto, proč se kolo nehýbá?“, získává v tomto kontextu na dodatečných dimenzích.

Již většina předcházejících verzí má eliptický závěr. Například u Grimmů zůstává důvod změněného chování rodičů nevyřešen. To však zde neodporuje didaktické tendenci, protože takovýto závěr dává vítaným způsobem podnět k zamyšlení. Stolz, u něhož je didaktická tendence nejsilnější, proto navíc dodává: „Udělej sám si k tomu výklad.“ Neruda končí svou básně **nezodpovězenou** otázkou. Zesiluje tak eliptičnost jejího závěru, ale zároveň tím také posouvá smysl. Tato otázka je realisticky motivována: naivní dítě nechápe morální implikaci, obsaženou v jeho přání imitovat otce. Současně však vyjadřuje i neschopnost dítěte pochopit stáří a smrt, pochopit cirkulární strukturu života. Konečně - zejména v esteticky motivovaném vztahu rýmového páru *syn mu zulíbá/ kolo nehýbá* - se stává dětská otázka otázkou kladenou celé básni: proč kolo mlčí, proč umlkne ona *divná píseň*? Povznese se chápatel člověk ve chvíli, kdy s porozuměním přistupuje ke svému bližnímu, nad nemilosrdný koloběh přírody, nebo je právě i v projevu své náklonnosti jeho součástí? Může člověk povznést slabé nad silné, staré nad mladé, nebo to činí teprve tehdy, když sám náleží ke starým a slabým? Nebo znamená umlknutí kola cílový bod veškerého pohybu, znamená smrt?

Přeložila Jana Lüthová

LITERATURA

BOLTE, Johannes

1836 *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, sv.2, str. 127n.

ŠEBESTA, Jakub

1918 „Pramen Nerudovy Dědovy mísy“, *Listy filologické* 45, 1918, č.1, str. 31-33

WENZL, František

1913 „Nerudova Dědova mísa“, *Časopis pro moderní filologii* 3, 1913, č.1, str. 11-15

ZUBR, Leopold

1939 „K Nerudově Dědově míse“, *Listy filologické* 66, 1939, č.3-4, str. 251-252